

ЮГЪТ НА РОДНОТО МЯСТО И ПРОБЛЕМЪТ ЗА ПРЕСЕЛЕНИЕТО

Проф. д.ф.н. Татяна Ичевска, проф. д.ф.н. Иван Русков
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Где да отида в бедата? Отгдето да потърся утеха?
Няма и котва сега лодката да задържи.
Сам ще прибягна – ще видиш – на вражия бог до олтара,
никой прегърнат олтар не отстранява ръце.
Овидий

Резюме. В рамките на този текст разглеждаме травматичния разказ за емиграцията, представен в български и хърватски текстове от 90-те години на XX век насетне. Независимо дали се пречупва през съдбата на отделен персонаж, или се отнася до семейство, социална, етническа и/или религиозна общност, проблемността в избраните за наблюдение текстове е многостранна и многопластова. В хода на наблюденията, ограничени до избрани от нас текстове, ще изведем общите невралгични точки в тях и ще потърсим отговор на няколко ключови въпроса: защо и как животът на човека преселник се превръща в травматичен разказ; като напусне родината, изгнаникът умира ли напълно, или умира само част от него; кои са местата, които той обитава в чужбина; как минава времето на изгнаника в чужбина – в празнота, в носталгия, в спомени и очакване за завръщане; възможно ли е завръщането у дома.

Ключови думи: емиграция; травма; хетеротопия; утопия; самота; чужденец; българска литература; хърватска литература

Настоящият текст разглежда травматичния разказ за емиграцията, представен в български и хърватски текстове от 90-те години на XX век насетне. Независимо дали се пречупва през съдбата на отделен персонаж, или се отнася до семейство, социална, етническа и/или религиозна общност, проблемността в избраните за наблюдение текстове е многостранна и многопластова. Отчитайки невъзможността тя да бъде изговорена в пълнота, с детайлни анализационни задълбавания в една или друга творба, в хода на наблюденията, ограничени до избрани от нас текстове, ще изведем общите невралгични точки в тях и ще потърсим отговор на няколко ключови въпроса.

Централен сред тях е въпросът защо и как животът на човека преселник се превръща в травматичен разказ. По доминанта, травматичният разказ е свързан с батални исторически събития (те са в основата на романи като „Преселението“ на Боян Биолчев и „Бежанци“ на Весела Ляхова) или с тоталитарна идеология и власт (различните ѝ лица, както и последиците от нейните действия можем да открием в „Генезис II“ на Димитър Бочев, „Светът е голям и спасение дебне отвсякъде“ на Илия Троянов, „Чекмо“ на Момчил Николов, в романите на Дубравка Угрешич „Музеят на безусловната капитулация“, „Министерство на болката“, тук имаме предвид и автотекстуалната им връзка с есетата на същата авторка). Погледнато по-общо обаче, в контекста на културноисторическия и политическия живот на общностите, травматичният разказ е плод на сложното съотнасяне и взаимоотносяване между дома (човека, семейството, рода) и Дома (етноса, родината, държавата), т.е. той е неотделим от Големия наратив на нацията и обслужващите го историографии и идеологии. В тази по-обща перспектива, в която не включваме свободния избор като основа на решението за отиване-завръщане в места, съзвучни с представата за успех и щастие, миграцията е преди всичко плод на агресия, изразена в системен набор от форми и инструменти за конструиране и функциониране на проекти, необходима част от които е справянето с „врага“ в етнически, верски или идеолого-политически смисъл. В контекста на настъпилите превратности в живота се релативизират ценности като Родина, Бог, Добро, Дом. Така се пораждат иронисткият хоризонт на себеосъзнаване в личностен и общностен план, вписан в абсурдната идея за ново раждане („Генезис II“ – Д. Бочев), амбивалентният смисъл на големината на света и дебнешото отвсякъде добро („Светът е голям и спасение дебне отвсякъде“ – И. Троянов), играта със стереотипите на идеологическата прокуда и административното легитимиране („Чекмо“ – М. Николов, „Министерство на болката“, „Музеят на безусловната капитулация“ – Д. Угрешич), огънят на опустошените души и къщи ведно с лукавия Спас Господен като персонаж и метафора за безприютната родина („Бежанци“ – В. Ляхова, „Преселението“ – Б. Биолчев), шизофреничният екстаз и проектът за намиране на Юга, утопията за алтернативен свят, убежище на Благото, открит с полета на човешките птици (романите на Д. Угрешич, Д. Бочев, И. Троянов), на изключените от света луди, намерили странния логос за пресътворението на себе си и народите („Полковникът птица“ – Христо Бойчев); видимо конкретният, но и хипнотичен, носталгичен, но и отблъскващ образ на „юга и югосите“, събиран и условно, и пряко като вещи и наративи с лични и групови истории в найлонова чанта със знамето на вече несъществуваща държава, за която си спомнят, без да могат да се помирят с миналото си пръснатите по света „наши“, вървящи на Запад, но винаги оказващи се на Изток, в парадоксално чуждосвоевраждебно място и биване („Министерство на болката“ – Д. Угрешич). Героите обитават къщи, където имат стаи, но тях ги няма („Преселението“ – Б. Биолчев).

Макар (не)успешното справяне с травмата да е в основата на всички споменати дотук текстове, прави впечатление, че в романите на Д. Бочев настойчиво се прокарва идеята, че травмата, нанесена на човека преселник в собствената му родина, никога и никъде не може да бъде забравена и/ли излекувана, не може да бъде изрязана като раков тумор, без значение колко опитни са хирурзите на Запад. Именно по тази причина емигрантът е осъден на „безмерна космическа самота“. Достатъчно е да споменем Формуляра за регистриране в живота, поставен в началото на „Генезис II“, и „Опит за екстаз“, в който във всички графи героят е вписал „чужденец“, или горчивото му признание в „Опит за екстаз“, че навсякъде се чувства на „ничия земя“, сирак, „чужденец и на света, и на себе си“, неприспособен към „един неприспособил се“ към него живот, не убил себе си, но и себе си несъхранил. Сходна посока на мислене предлага и есето „Къщичка за птици“ на Д. Угрешич – в желанието си да намери заместител на изгубения дом, човек оставя свои вещи навсякъде, където е бил, с надеждата те да бъдат неговите „тайни котвички“, но накрая осъзнава, че всъщност разпръсква „метастази“ от нелечимата си болест. Неслучайно в текстовете и на Бочев, и на Угрешич индивидът навсякъде усеща космически студ.

В избраните за наблюдение текстове е застъпен и въпросът за това, като напусне родината, изгнаникът умира ли напълно, или умира само част от него. Така например в „Бежанци“ на В. Ляхова ключово е сравнението на бежанеца с изкорубено дърво, но дори и наранено, от него успява да изникне клонче. Не по-малко важно е и питането кои са местата, на които възниква нов живот, т.е. какви пространства най-често обитава изгнаникът в чужбина.

Една от най-често обговаряните хетеротопии е тази на изолацията (лагерът за бежанци; островът с военнопленници, психиатрията и т.н. – „Генезис II“, „Светът е голям и спасение дебне отвсякъде“, „Преселението“, „Чекмо“, „Министерство на болката“). В българските романи повествователното внимание е центрирано върху лагера, който е показан като поливалентен топос: той е еквивалент на вавилонското стълпотворение с разбърканите (много) езици, но заедно с това е и място за изобретяване на език и биографичен наратив, входен билет за легално пребиваване в чужбина. Едновременно с това лагерът е пространство, което репрезентира „всички хора“ и тяхната устременост към Благото, но което е изолирано от това благо така, че обетованата земя *е и не е* постигната. Лагерът е и център на груповото профилиране и третиране на хора, виждани и виждащи се и като скотове, принудени да изповядват-доказват-изобретяват самоличности и истории за политически репресии в родината, оказваща се джунгла, затвор, клиника. Така, бидейки едновременно птица в клетка и лишено от слово и мисъл същество, загубилият се и задушаващият се в лоното на родното търси спасение на Запад, легитимният достъп до който е възможен само чрез успешно преминалата проверка в лагера за емигранти.

След като родният юг се е оказал не живителна топлина, а място и време на студ и смърт, човекът се търси-намира в точка, откъм която и миналото, и настоящето, и бъдещето (му) могат да се окажат състоятелни или несъстоятелни: всичко зависи от убедителността на разказа му, за да премине през проверката за добро и зло и бъде допуснат в доброто място (вж. например романите на Д. Бочев, Ил. Троянов). Лагерът не е другото лице на Запада, той е същото лице на желания ред, липсата на който е част от мотива за напускане на родните места, но този ред въздейства като антиутопия, респективно – той е микрокопие на тоталитарното общество. В този ред на мисли веднага прави впечатление, че в романите на Д. Угрешич пребиваването в бежанския лагер е бегло споменато, защото за нейните герои по-травмиращ се оказва животът им след неговото напускане. С особено внимание е описан бежанският клуб/кафене, който предлага не толкова утеха и развлечение, а имагинерна родина: на нарисуваната географска карта родното място на всеки един става „центърът“, „единствената родина“. Друго подобно място е университетът – от една страна, следването е шансът да бъде удължено пребиваването в „рая“, от друга страна, то помага на емигрантите да преработят страховете си, както и да открият липсващите им думи, чрез които да назовават бившата си родина, себе си, езика си, паралелно с казаното дотук, чрез избора на курса по сръбо-хърватски те се опитват сякаш отново да се проектират у дома („Министерство на болката“).

На трето място, но свързан с първите два, е въпросът как минава времето на изгнаника в чужбина – в празнота, в носталгия, в спомени и очакване за завръщане. Дали изгнаникът живее заради завръщането? Как възприема себе си и света индивидът, който, в очакване да се завърне, остарява и се оказва с други изгнаници на гробището, носейки цветове за онзи, който не е дочакал завръщането? („Светът е голям и спасение дебне отвсякъде“, „Министерство на болката“). Както отбелязва Угрешич, емигрантът винаги има излишък от време, а това започва да изостря сетивата му за детайли и подробности. Така се „раждат“ и своеобразните музеи, събиращи „югосносталгични“ мисловни експонати (храна, аромати, книги, танци, докосвания, песни, филми, влакове и др.).

Важен ракурс на изследването ни е експлицираното в сюжета на художествените текстове разграничаване на изгнаниците според ценностите, на които се уповават, и според мотивите, накарали ги да емигрират. Интересуват ни преките съждения в разглежданите от нас произведения, гравитиращи към тезата, че истинският изгнаник не приема ново гражданство, а носи картата си на бежанец и всички неудобства от нея като отворена рана. Ухажван или държан под око, изгнаникът на Запад е трън в очите на властта. В този ред на мисли, проблематично е да се отговори на въпроса кога и как за него идва денят за завръщането и как то е обвързано със сменящите се политики и режими. Изгнаникът винаги е в състояние на проглеждане-и-преоткриване на

свободата. Той е, повече или по-малко, извън нормата, потенциален, но и реален източник на напрежения за политически режими, обществени и икономически системи, нравственост и т.н. („Бежанци“). Още по-тежко се възприема вътрешното усещане, че не си на мястото си, или репресията на властта уж в своето място, оказало неприютяващото ни родно („Генезис II“, „Опит за екстаз“, „Светът е голям и спасение дебне отвсякъде“, „Министерство на болката“, „Бежанци“).

А дали изгнаникът не е бил и в неведение – разбира ли, че в продължение на десетилетия е бил под карантина, защото е бил болестта, порокът, бедствието, чуждото тяло. В есето „Плач“ Угрешич обговаря обстоятелството, че обществата, към които най-често се стреми емигрантът от Балканите, са изградени така, че да следват и пазят правилния ритъм, затова те включват болката към диагнозите. Може да кажем и така – човешката болка бива преведена на езика на болестта, „защото болестта се лекува, за нея има лекари, психолози, психотерапевти, лекарства...“.

А може би бежанецът, обръгнал на изпитанията, е станал прекалено стерилен за епохите. Да бъдеш стерилен на епохите, в този случай означава да бъдеш извън времето и мястото на реалния живот, да бъдеш отхвърлен, непризнат. Да бъдеш не същият, който си и който си искал да бъдеш. Затворен или самозатворил се в представите за обетованата земя. Когато осъзнаеш тази стерилност, хумусът на земята вече е друг: тя е корава, не ражда плод от семето ти. Но изгнаникът не си признава това (и не иска да приеме това) – че е живял безплодно („Светът е голям и спасение дебне отвсякъде“). Изгнаническото му битие е параноя, живот с адаптор, сменящ волтаж и херци, за да не прегори; преобразуващ картата на реалното и имажинерното, на кошмара и действителността („Музеят на безусловната капитулация“).

Независимо от разликите, можем да кажем, че в текстовете, осмислящи съдбата на емигранта, работят две основни метафори, изразяващи илюзиите на човека. Първата от тях е метафората за двата радикално различни свята: единият е затвор, а другият е идеален (рай). Западът е мястото на спасението и на щастието. Тази идея играе ролята на троянския кон: човек е пленник на своите проекции за щастие, на илюзията, че го очаква дарът на живота някъде „там“ (зад „желязната завеса“). Неслучайно в есето си „Мазе“ Угрешич посочва, че голямата изненада за емигранта е свързана с откритието, че „режимът на всекидневието“ и в собствената му страна, и в чуждата държава е един и същ – цели превръщането на човека в елемент от огромния часовников механизъм. В чужбина емигрантът се разделя и с още една илюзия – не се освобождава от стереотипите, а ги умножава (есето „Стереотипи“). Не по-малко болезнено е и прозрението, че западната цивилизация е „християнска само на книга“, защото междучовешките отношения се регламентират не от „Десетте божии заповеди, а от стокооборота“ („Генезис II“).

Втората метафора е за завръщането – тя пленява с възможността отново да си в заветното свое. Само че кой си ти – същият или различният, за да се окажеш в мястото, което си загубил и сякаш отново намираш? Не си ли всъщност винаги закъснелият? Романиите на Угрешич недвусмислено показват, че нито завръщането у дома, нито пристигането другаде носи покой на преселника. Да се завърнеш в дома, може би означава да преодолееш предразсъдъците за обетована и необетована земя. Обетования свят носим в сърцата си. Всичко друго е илюзия. Или, което може би е същото, но ни кара да преосъзнаем екзистенциалната си извънпоставеност, ще приемем, че единственият триумф на човешката свобода е ироничната секунда на заминаването („Министерство на болката“ – Д. Угрешич). Секундата свобода дебне отвсякъде, но дали разперваме крила, за да се реем в копнежено-сбъднатия свят, или правим това, сепнати от заплахата? Завръщането може би предполага и вече достигнато прозрение за това какво представлява търсенето щастие, прозрение за смисъла и човека като средоточие на този смисъл, „... онзи смисъл, който носи в плътта си и щастieto, и нещастieto и във от който няма битие“ („Опит за екстаз“ – Д. Бочев).

Проблемността, свързана с различните видове миграции на хората, е все по-актуална в наши дни и поставя на изпитание не толкова способностите ни да анализираме художествена литература, а да намерим онази надредна гледна точка към света, с която не се оказваме пилатовци.

Когато писахме този текст, Дубравка Угрешич беше все още жива. Във финала на нашето изложение бихме искали още веднъж изрично да подчертаем своето уважение към нея като личност и творец.

Благодарности

Това изследване е финансирано от Европейския съюз – NextGeneration EU, чрез Националния план за възстановяване и устойчивост на Република България, проект № BG-RRP-2.004-0001-C01.

ЛИТЕРАТУРА

- БИОЛЧЕВ, Б. 2018. *Преселението*. София: КК Труд.
- БОЙЧЕВ, Хр. 1996. *Полковникът птица и други пиеси*. Велико Търново: Слово.
- БОЧЕВ, Д. 1997. *Генезис II*. Пловдив: Летера.
- БОЧЕВ, Д. 2021. *Опит за екстаз*. София: Сиела.
- ЛЯХОВА, В. 2013. *Бежанци*. Пловдив: ИК Жанет 45.
- НИКОЛОВ, М. 2019. *Чекмо*. София: Сиела.
- ПУБЛИЙ ОВИДИЙ НАЗОН. 1994. *Елегии*. София: Народна култура.
- ТРОЯНОВ, Ил. 1997. 2007. *Светът е голям и спасение дебне отвсякъде*. София: Народна култура// Сиела (текст на немски: 1996).

- УГРЕШИЧ, Д. 2017. *Европа в сепия*. София: Изд. „Панорама”.
- УГРЕШИЧ, Д. 2005. *Министерство на болката*. 2004. // изд. на бг. Факел-Експрес 2005.
- УГРЕШИЧ, Д. 2004. *Музеят на безусловната капитулация*. 1998. // изд. на бг. София: Стигмати, 2004.
- УГРЕШИЧ, Д. 2006. *Няма никой въщи*. С: „Факел експрес”.

Acknowledgement

This study is financed by the European Union – NextGenerationEU, through the National Recovery and Resilience Plan of the Republic of Bulgaria, project № BG-RRP-2.004-0001-C01.

REFERENCES

- BIOLCHEV, B. 2018. *Preselenieto*. Sofia: KK Trud.
- BOICHEV, Khr. 1996. *Polkovnikat ptitsa i drugi piesi*. Veliko Tarnovo: Slovo.
- BOCHEV, D. 1997. *Genezis II*. Plovdiv: Letera.
- BOCHEV, D. 2021. *Opit za ekstaz*. Sofia: Siela.
- LIAKHOVA, V. 2013. *Bezantsi*. Plovdiv: IK Zhanet 45.
- NIKOLOV, M. 2019. *Chekmo*. Sofia: Siela.
- PUBLII OVIDII NAZON. 1994. *Elegii*. Sofia: Narodna kultura.
- TROIANOV, Il. 1997. 2007. *Svetiet e goliam i spasenie debne otvsiakiede*. Sofia: Narodna kultura// Siela (tekst na nemski: 1996).
- UGRESHICH, D. 2017. *Evropa v sepiia*. Sofia: Izd. „Panorama”.
- UGRESHICH, D. 2005. *Ministerstvo na bolkata*. 2004. // izd. na bg. Fasel-Ekspres 2005.
- UGRESHICH, D. 2004. *Muzeiat na bezuslovnata kapitulatsiia*. 1998. // izd. na bg. Sofia: Stigmati, 2004.
- UGRESHICH, D. 2006. *Niama nikoi vkieshchi*. Sofia: „Fasel ekspres”.

THE SOUTH OF THE HOMETOWN AND THE PROBLEM OF IMMIGRATION

Abstract. Within this text, we examine the traumatic narrative of emigration presented in Bulgarian and Croatian texts from the 1990s onwards. Whether it is the fate of an individual character or a family, social, ethnic, and/or religious community, the problems in the texts selected for observation are multifaceted and multi-layered. During the observations, limited to texts selected by us, we will identify the common neuralgic points in them and seek answers to several key questions: why and how the life of a human immigrant becomes a traumatic narrative when he leaves his homeland, whether the exile dies completely or only a part of him dies, what are the places he inhabits abroad, how does the time of the exile abroad pass - in emptiness, in nostalgia, in memories and waiting for return, is it possible to return home.

Keywords: emigration; trauma; heterotopia; utopia; loneliness; foreigner; Bulgarian literature; Croatian literature

✉ **Prof. Tatiana Ichevska, DSc.**

WoS Researcher ID: LNP-6527-2024

Department of History of Literature and Comparative Literature

Faculty of Philology

University of Plovdiv

24, Tsar Asen St.

Plovdiv, Bulgaria

E-mail: tichevska@uni-plovdiv.bg

✉ **Prof. Ivan Ruskov, DSc.**

Department of History of Literature and Comparative Literature

Faculty of Philology

University of Plovdiv

24, Tsar Asen St.

Plovdiv, Bulgaria

E-mail: ivan_ruskov@uni-plovdiv.bg